

| *Розділ I*
Історія

Борис Черкас

ПОХІД ХАНА ДЖАНІБЕКА НА ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ 1352 р.

Стаття присвячена подіям середини XIV ст., які мали місце в західних областях Золотої Орди. У центрі уваги — дослідження походу війська хана Джанібека, що був здійснений на території улуса Курумиши, і придушення місцевого сепаратизму. Проведена спроба визначення місця українських земель, особливо Поділля і Київщини, в житті Золотої Орди середини XIV ст.

Ключові слова: Україна, Джанібек, улус, Київщина, Поділля.

Статья посвящена событиям середины XIV ст., которые происходили в западных областях Золотой Орды. В центре внимания — изучение похода войска хана Джанибека, осуществленного на территории улуса Курумыши, и расправы над местным сепаратизмом. Осуществлена попытка определения места украинских земель, особенно Подолья и Киевщины, в жизни Золотой Орды середины XIV ст.

Ключевые слова: Украина, Джанибек, улус, Киевщина, Подолье.

This article is dedicated to the events of middle of XIV century, which were on the Western lands of the Golden Horde. In the centre of research is campaign of khan Dzhanibek, that realized on the territory of Kurumyshy's ulus, and, therefore, reprisal over local separatism. It is made an attempt to determine the place of Ukrainian lands, especially Podillia and Kyiv region, in the life of the Golden Horde in the middle of XIV c.

Keywords: Ukraine, Dzhanibek, ulus, Kievschina, Podillia.

Часи золотоординського панування на українських землях відносяться до так званих «темних віків». В першу чергу це пов'язано з гострим дефіцитом інформації. Тому поява будь-якого джерела щодо життя на українських теренах другої половини XIII — першої половини XIV ст. уподібнюється променю в темряві.

Український вчений Я. Дашкевич зробив переклад давно відомого, проте ще не достатньо оціненого джерела — повідомлення про похід угорців на татар з флорентійської хроніки Маттео Віллані¹. Причому науковець забезпечив свій переклад досить широкими науковими коментарями, оформленими у статейний варіант. Я. Дашкевич з притаманними йому професіоналізмом і широтою

бачення розібрав всі складові згаданого повідомлення і переконливо довів реальність зображених в ньому подій. Також Ярослав Романович, проаналізувавши як саме джерело, так і зовнішньополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі, дійшов висновку, що події 1352 і 1354 рр., приведені в хроніці, відбувалися саме на українських землях, а точніше на Поділлі. В центрі подій, за висновками вченого, був конфлікт улусного правителя Брацлавської тьми з ханом Золотої Орди².

Наведемо текст джерела за Дашкевичем повністю: «Трапилося в цьому році, що один король з роду татарів, якого король мав неприязну сутичку з королем Прославії (невірним і підданим короля Угорщини), що нанесла шкоду одному і другому народові; згаданий король татарів, почуваючись у великій силі, засліплений своєю величчю, або щоб вивести народ свого краю (де в цей час був велетенський голод) вийшов із своїх володінь з безмежною кількістю піхотинців і кінноти та вступив у королівство прославів. Король прославів із своїм народом виступив проти цієї великої кількості, щоб затримати її на певних межах, оскільки мав допомогу короля Угорщини, який на цей час виділив йому сорок тисяч кінних лучників: [вони] приєднавшись до народу короля прославів, тут же почали бій з татарами, і з них загинуло стільки, що духу не вистачало в людей, лез — у шабель, стріл — у луків. Але через надмірну кількість татарів, не маючи змоги більше рубати, угорці й прослави покинули поле [бою] не без великих втрат із числа своїх народів. Татари, хоча і переможені, залишилися переможцями. Проте через труднощі з харчуванням, а також через попсоване повітря, змушені [були] спочатку поїдати мертві тіла; припускаючи, що два королі роблять підготовку, щоб повернутися на Поле з численнішим і могутнішим військом, із страху і через великий брак харчів у татарів, [вони] вернулися назад до свого краю. Цю новину ми звідусіль у Флоренції в місяці квітні 1352 [року]»³.

«У цьому році і в цей же час Людовик, король Угорщини, зібрав свої сили, а також їхніх людей з Польщі й Прославі; приготувавши великий запас харчів, з двомастами тисяч вершників просувався п'ятнадцять днів через пустинні місця; з великими труднощами ввійшов у володіння великого короля татарів. І коли вже досягнув його володінь і вже мав намір нанести шкоду краєві, король цього краю, а був він ще досить молодий, звернувся з проханням до [короля] Угорщини, щоб цей дозволив йому безпечно наблизитися до нього з великим супроводом; отримавши дозвіл, прибув до нього з сотнею дуже пишно і багато споряджених баронів; виявивши ознаки шани, запитав короля Угорщини, що привело його зі збройною силою до його володінь і чого від нього хоче. Король відповів, що виступив проти нього тому, що цей не християнин, і що вимагає трьох речей: по-перше, щоб він став християнином разом зі своїм народом; по-друге, щоб він визнав його зверхність; по-третє, щоб на знак шани щорічно сплачував йому певну данину — тоді він став би його захисником. А юнак сказав: “Глянь, королю Угорщини, моя сила значно більше, ніж твоя: маю на увазі лише мої володіння, без сили моїх старших; і запевняю тебе, що коли б

захотів великої перемоги, то здобув би її над тобою і над твоїм народом. Але, оскільки маю намір стати християнином, приймаю твої умови і сподіваюся виконати з часом з допомогою твоєї і папи”. І залишився в згоді, зробив великі почесті королеві Угорщини, і супроводив його аж до кінця — до кордонів свого володіння. Але, коли прибули сюди, великі угорські барони через заздрість не виявили йому честі, втрутившись, щоб перешкодити, аби їхній король, добившись цього, не став надмірно великим. І стало це предметом ганьби: добра воля, яку мав король татарів — і намір короля Угорщини⁴.

Аби реконструювати події, про які оповів Віллані, слід розібратися з загальною політичною ситуацією на території України середини XIV ст. Наприкінці 1341 р. помирає хан Узбек. Ще за життя він готував у спадкоємці старшого сина Тинібека. І той вже деякий час фактично був співправителем. Проте 1342 р. внаслідок заколоту до влади в Золотій Орді приходить молодший син хана Узбека Джанібек. За такої ситуації новий хан мав зустріти в обличчі брата і частини аристократії сильну опозицію. Як наслідок, Джанібек одразу вдається до репресій. За короткий проміжок часу гине Тинібек і чимала кількість огланів (представників роду Чингізхана) та князів. Проте більшість аристократії підтримала хана і отримала від нього значні пільги⁵. Репресивні дії торкнулися і тих організацій і громад, що мали забезпечити великі фінансові вливання в бюджет. У 1344 р., під приводом загибелі в Азачі (Тані)* ординського чиновника від руки венеціанця, хан вислав сюди військо і захопив всі статки італійців. Причому постраждали не лише венеціанці, а й пізанці. В тому ж році татарські тумени підступили під генуезьку Кафу на Кримському півострові. Проте оборона виявилася досить потужною, і місто вистояло. У 1346–1347 рр. Джанібек здійснив новий похід на Кафу. Облога тривала кілька місяців. Татари обстрілювали місто з металльної артилерії. Причому, не маючи можливості розбити стіну, ординці як снаряди використовували трупи тварин, аби викликати серед обложених хвороби. У відповідь генуезці здійснили вдалу вилазку. Їм вдалося понищити частину облогового парку і завдати відчутних втрат ординцям. В решті-решт гарнізон залишив місто і на кораблях відступив до Константинополя⁶. Розорення колоній в Криму і гирлі Дону призвело до здорожчання східних товарів в Італії «на 50 і навіть на 100%»⁷. Ще більших збитків зазнав Константинополь і його анатолійські володіння. Там внаслідок припинення надходження зерна і солі, що їх завозили з півночі генуезці, спалахнув голод⁸. Самим же головним наслідком Джанібеківих походів стало занесення зі сходу чуми. Останню генуезькі втікачі завезли до Європи, що спричинилося до спалаху епідемії, відомої під назвою «чорної смерті»⁹.

Важливо з'ясувати, яким було ставлення емірів, що мали володіння в українському степу, до таких акцій хана. Землі Золотої Орди на захід від нижнього Дону і Сіверського Дінця становили праве крило цієї держави¹⁰. На

* Сучасний Азов.

час описуваних подій місцева аристократія основні доходи мала вже не з грабежу сусідніх держав, а через економічну діяльність. Археологічні дослідження засвідчують існування на цих землях великої кількості міст і сіл з доволі розвинутим рівнем економіки — ремісництва, землеробства, скотарства і торгівлі¹¹. В. Гюзелев стверджує, що недотримане малоазійським населенням зерно саме мало поставлятися з «південної Русі»¹², читай – з українських земель. За таких умов для місцевого населення і аристократії, зокрема, походи Джанібєка були не вигідними міроприємствами. В. Гюзелев звернув увагу на збільшення вивозу сільськогосподарської продукції з Білгорода і Кілії. Болгарський вчений вважав, що це передусім болгарська продукція¹³. Проте Болгарія і без цього була міцно зав'язана на торгівлю. На нашу думку, тут якраз маємо (особливо це стосується Білгорода на Дністрі) торгові операції право-крильних емірів. Як бачимо, на їх інтенсивність навіть не вплинув конфлікт хана з генуезцями. Проте ця південна «щілина» навряд чи могла в повній мірі замінити кафінські «ворота». Тому в сорокових роках мав зрости товарообмін татарських улусів з північними сусідами, передусім Польщею, Угорщиною і Литвою. Недаремно саме за цей час маємо цілу низку пільгових грамот тамошніх правителів купцям.

У 1347 р. Джанібєк відновлює право торгівлі для венеціанців. Але торгові операції легко руйнуються і важко відновлюються. Тим більше, що хан підняв для італійців мито з трьох до п'яти відсотків¹⁴. Вже за кілька років торгові операції в Чорноморському басейні знову переживають застій. У 1350 р. спалахнула війна між Генуею, з одного боку, і Венецією і Арагоном – з іншого. Протиборствуючі сторони своїми флотами заблокували проливи. Фіналом війни стала морська битва в Босфорі 1352 року, переможцем в якій вийшла Генуя. Остання фактично перетворила море виключно на своє володіння, заборонивши іншим країнам, включаючи Візантію, заходити туди своїми кораблями¹⁵.

Чорноморська криза мала ще більше змусити західних емірів до поживлення торгівлі з європейськими сусідами. До цього додавалися і кризові явища в самій Золотій Орді. Як нами вже зазначалося, вояки Джанібєка занесли в Крим чуму. На півострові від неї померло до 80 тисяч чоловік¹⁶. Зрозуміло, що епідемія поширилася і на сусідні землі. Таким чином в очах емірів дії хана, що незаконно прийшов до влади, мали сприйматися як такі, що завдавали їм лише збитків. Причому не треба забувати, що внаслідок геополітичного становища західні улуси дещо відрізнялися від центральних областей держави. Сусідство з такими сильними сусідами, як Угорщина, Польща і Литва, змушувало місцеву знать до активного політичного контактування з ними. Більше того, хани, виходячи з військово-стратегічних міркувань, не дробили західні області, як це мало місце в центрі. Тому якщо на Лівобережній Україні існувало, принаймні, п'ять улусів¹⁷, то на захід від Дніпра лише два: Улус Ногая і Улус Курумиши. Причому навіть загибель Ногая не змусила ханів подрібнити його область. Гафарі прямо писав, що «улус (як бачимо, в єдиному числі. — Авт.) зветься

від покійного Ногая»¹⁸. Що стосується другого улусу Курумиши, то його назва походить від першого правителя, відомого з Галицько-Волинського літопису як Куремса¹⁹, чи, згідно з Карпіні, — Коренца²⁰. Причому з цих же двох повідомлень видно, що улус сформувався наприкінці 1245 р., коли Курумиши на чолі шести туменів перейшов Дніпро. На переломі XIII–XIV ст. тут правили три його сини. Під час «Нагаєвої війни» двоє з них загинули²¹. Проте Тохта, здобувши остаточну перемогу над Ногаєм і його нащадками, на початку XIV ст. віддав весь улус молодшому Курумишевичу Янджи²². Як довго жив останній — невідомо, хоча з оповіді Бейбарса можна зробити висновок, що це була молода людина.

З італійського джерела видно, що відбувається військовий конфлікт між двома татарськими правителями, яких Віллані називає королями. Отже, він в них вбачає самостійних володарів. Той, що користується допомогою християн, є «невірним» (читай мусульманином), другий же, за самим тоном оповіді, теж не є християнином, а значить теж мусульманин. Цікавими є назви їхніх країв. Один «татарин» є королем Прославії, а інший «татаріи». Що стосується Прославії, то Я. Дашкевич під нею розумів Брацлавську тьму. Ми притримуємося думки вченого з невеликим коригуванням — мова явно йде про улус Курумиши. На підтримку нашої гіпотези наведемо такі факти. По-перше, назва «Прославія» походить з слов'янської мови, отже має знаходитися на схід від Угорщини. А вже землі, що їх заселяли слов'яни, і які були під ординською зверхністю, розташовувалися в районі Дністра і далі на схід. По-друге, місто Брацлав іноді в джерелах фігурує, як Переславль. Принаймні, так його називав Зосима 1419 року²³. По-третє, з опису видно, що Прославія знаходиться між володіннями «короля татар» і угорсько-польськими землями. І тут важливе саме останнє, що вказує на те, що мова йде про землі знову ж таки на схід від Дністра. По-четверте, 1352 р. татари напали саме на Польщу, причому головний удар прийшовся по Люблінській землі²⁴. І, по-п'яте, в польській традиції цей напад пов'язували з віроломством литовців: «литва привела», і литовці ж згадані серед союзних татарам нападників²⁵. Отже, бачимо, що регіон, звідки після погрому Прославії прийшли татари, чітко виокремлюється саме Поділлям. Що стосується правителя Прославії, то ним скоріш за все був нащадок Курумиши чи, принаймні, правитель його улусу. Ще з війни Данила Галицького з Курумиши видно, що володіння останнього якраз поширювалися на Поділля²⁶. Бейбарс писав, що Курумиши і його діти правили в «північних країнах»²⁷. А такою для цього каїрського літописця могла бути якраз Україна-Русь. На високий статус правителя Прославії вказує і те, що його титулюють як короля. Отже, це мав бути Чингізид. Що ж стосується короля татар, то ним може бути лише володар, який править далеко на сході — вочевидь, мова йде саме про Джанібека. Георгій Козубовський звернув увагу на концентрацію монет цього хана чеканки 1352 рр. на українських землях, особливо на Правобережжі²⁸.

Щодо причин конфлікту, то на перше місце Віллані виводить кліматичну кризу, яка вразила державу. Причому сильно постраждали саме володіння хана.

По-перше, ми бачимо великий голод, по-друге, це падіж коней, від чого частина війська Джанібєка виявилася спішеною. Саме тому хан вирішив перевести на мешкання свої улуси на Правобережжя. Вочевидь, ці землі менш постраждали. Хоча і на них було не все гаразд, бо Віллани згадує про нестачу їжі і, як наслідок — поїдання падалі. Що ж стосується «попсованого повітря», то, можливо, під цим згадується саме чума. В другому повідомленні йдеться про пустинну територію в 15 днів шляху, яка відділяла кордони союзників від татар²⁹. Скоріше тут маємо справу з спустошеними теренами. Важко сказати, чи здійснював правитель Прославії свої акції виключно силами своїх підданих, чи, за прикладом Ногая, приєднав до себе сусідніх емірів³⁰. Можливо також, що в основі конфлікту лежали і внутрішньополітичні причини. Ми вже звернули увагу на те, як Джанібек прийшов до влади. Враховуючи важкий стан, в якому перебувала країна, не має нічого дивного, що могли з'явитися претенденти на джучидський престол. В тому ж 1352 р. проти Джанібєка виступив хан «Оурдак». Його володіння були в лівому крилі улусу Джучи, яким з часів Багу правили нащадки Орди — старшого брата Бату³¹. І тут цікавим є той факт, що Курумишевичі теж були прямими нащадками того ж Орди³². Заманливо б було об'єднати ці виступи в один заколот. Проте за відсутності джерел залишаємо дане припущення без відповіді.

В оповіді Віллани зустрічаємося ще з кількома цікавими моментами, що проливають світло на ситуацію в ординських землях України-Руси. Насамперед виникає питання, чому флорентійська хроніка називає улус саме слов'янським терміном, а не тюркським, або за іменем правителя? Ми вважаємо, що це пов'язане з населенням, що заселяло володіння Курумиши. Вочевидь, протягом XIII–XIV ст. доля місцевого українського населення в улусі зросла, а можливо, і домінувала. Адже на нього не так сильно впливали природні катаклізми першої половини XIV ст.³³ Великих громадянських війн після Ногая і до 1352 р. тут не було. Не загрожували і набіги з боку степовиків, бо з їх верхівки і походили місцеві правителі. Невипадково вже після 1362 р. Поділля являло собою доволі заселений регіон з кількома десятками міст і ще більшою кількістю сіл³⁴. Саме збільшення чисельності населення осілих регіонів Золотої Орди, особливо в XIV ст., неодноразово відмічали мусульманські хроніки³⁵. Причому вони наголошували на безпосередньому зв'язку економіки цих регіонів з демографічним бумом. Іншим цікавим фактом є та допомога, яка надавалася угорцями і поляками, відповідно Людовіком і Казимиром III, татарам.

1340 р. помирає Юрій II. Його смерть потягнула за собою цілу низку подій, що безпосередньо вплинули на долю ординської влади на території сучасної України. Наступним правителем держави став Любарт Гедимінович. Грушевський вважав, що хана Узбека в цілому задовольнила ця фігура, тому він і не став противитися цьому³⁶. Проте, на нашу думку, вокняжіння в Галицько-Волинській державі представника Великого князівства Литовського, з яким Узбек якраз конфліктував, ніяк не могло бути вигідним ханові. Галицько-Волинська

держава і так періодично завдавала клопоту Орді, а в союзі з Литвою і зовсім ставала великою силою. Те, що татари не завадили Любарту, можна пояснити лише тим, що у них просто не було можливості цього зробити. В попередні роки Золоту Орду накрила страшна посуха. Причому її наслідки були настільки значними, що коли 1338 р. готувався великий похід на Кавказ, то татарам довелося масово продавати в рабство рідних (дітей), аби здобути засоби для війни³⁷ — отже, країна не мала в своєму розпорядженні резервів, достатніх, щоб звести втрати від природного катаклізму до мінімуму. І це могутня імперія від Дунаю до Арала! Бойові війська знаходилися на Кавказі. Сам же Узбек вже перебував на смертному одрі, так що в середовищі ординської еліти загострилася боротьба за майбутню корону. Наступного року хан помирає, і правителем стає Джанібек. Але йому довелося спочатку всю увагу зосередити на боротьбі з родичами. В тому ж році при облозі одного з пруських замків гине Гедимін³⁸. Як наслідок, Велике князівство Литовське на деякий час перетворюється на низку фактично незалежних князівств під управлінням його синів.

В самій Галицько-Волинській державі Любарт теж не зміг опанувати всієї влади. Фактично він керував лише Волинню. В Галичині ж утвердилося місцеве боярство на чолі з Дедьком. В той же час король Польщі Казимир III і Людовик Угорський мали на ці землі свої плани. На початку весни 1340 р. ці два монарха вклали угоду про розділ галицько-волинських земель. Тоді ж було вислано військо. Розпочалася війна за галицько-волинські землі, що тривала сорок років³⁹. З одного боку, на них претендували Польща і Угорщина, а з іншого — Велике князівство Литовське. Що стосується Золотої орди, то до 1349 р. вона підтримувала Дедька (який, можливо, не без її допомоги і очолив Галицьке князівство). Наприкінці ж 1349 р. Казимир III організував дуже вдалий похід на Галичину, при цьому йому вдалося, за влучним висловом Грушевського, «знейтралізувати татар». Як наслідок, ординці не підтримали жодну з сторін⁴⁰. Хоча приїзд напередодні татарського посольства до Казимира⁴¹ змушує підозрювати, що ініціативу виявили саме ординці.

Перший крок татар був викликаний не лише підкупом. По-перше, мало місце політичне рішення Сараю. У 1349 р. Ольгерд прислав посольство до Джанібека на чолі з братом Коріатом. Литовський князь пропонував військовий союз. Грушевський довів, що він мав спрямовуватися якраз проти Польщі⁴². Це підтверджує припущення, що ще до згаданого року між Ордою і Польщею вже відбувалися контакти, спрямовані на мирну, якщо не союзну, угоду. Захід Ольгерда виявився невдалим — хан наказав заарештувати послів. Згідно з офіційною версією, на прохання московського князя⁴³. Насправді рішення було прийняте з огляду на зміни в Великому князівстві Литовському і його зовнішній політиці. Ольгерд і Кейстут, об'єднавши свої зусилля, захопили владу в країні і відновили її цілісність. Як наслідок — посилювався тиск на руські князівства, що платили данину Орді. За таких умов Золотій Орді було не вигідно підтримувати Литву, навпаки — ординська влада вбачала в ній загрозу. Те, що мало місце встановлення союзних відносин із Золотою Ордою, принаймні, керівниками

одного з західніших улусів Курумишевичами, підтверджується і тим, що литовський князь Кейстут під час переговорів з Людовиком 1351 р. просив у нього захисту від татар⁴⁴. Вочевидь, він вбачав в угорському королі людину, що має вплив на ординців. В лютому 1352 р. угорське і польське війська на чолі з королями рушило під Белз і після невдалої облоги відступило. А вже в березні татари атакували Галичину і Польщу, насамперед Люблінську землю⁴⁵. І хоча джерела нічого не говорять про допомогу монархів татарському «бунтарю», проте це можна пояснити тим, що хроніки передусім присвячені діям безпосередньо королів, а не їх окремих командирів (і притому діям успішним).

У 1354 р. Людовик, згідно з Віллані, на чолі угорсько-польського війська спробував повернути улус своєму союзнику. З оповідання видно, що в цей час улус очолював якийсь «юнак». Якщо б він був родичем (братом) союзника Людовика, то Віллані, скоріш за все б, вказав на це. Отже Джанібек залишив по собі когось не з місцевих представників влади. За всіма обмовками в хроніці, які мали показати Людовика у вигідній ситуації, видно, що угорсько-польське військо опинилося в критичній ситуації. Водночас і татари не мали достатньо сил для того, щоб розгромити противника. Зміст угоди невідомий. Проте згадка Віллані про нечесних баронів дає можливість висловити припущення: або угорсько-польське військо було випущено з оточення за викуп, який в результаті не виплатили, або за якісь інші невиконані обіцянки. Наприклад, у Вроцлаві, ворожо налаштованому до Казимира, весною 1354 р. поширювалися чутки, що він примирився з татарами і збирається одружитися з татаркою⁴⁶. Вочевидь, тут відчувається відгомін якихось обіцянок християнських монархів, які вони надали Джучидам.

Постає питання, яка ж роль в даних подіях належала литовцям. Длугош, вочевидь, виходячи з того, що разом з ординцями вони брали участь у нападах на поляків, прямо звинувачував ВКЛ, що воно закликала татар. Проте ми вже з'ясували причини нападів ординців. Що ж стосується литовських військ, то тут вони діяли згідно із своїми домовленостями з ординцями. Адже в попередній угоді з Казимиром литовські князі (Гедиміновичі Євнутій, Кейстут і Любарт, також Юрій Наримунтович і Юрій Коріатович) записали, що у разі походу татар на Польщу вони (як володарі земель, залежних за Романовичів від хана) будуть разом з ординцями⁴⁷. Те, що литовські князі були змушені підкоритися Джанібеку, деякою мірою підтверджується тим, що в пізнішій литовській традиції саме цей хан відносився до грізних правителів Золотої Орди.

Ф. Шабульдо в своїй монографії звернув увагу на скаргу православних ієрархів від 1354 р., що Київ нещодавно був спустошений татарами. І саме тому вони вважають Володимир-на-Клязмі кращим місцем для митрополічної кафедри. Вчений, виходячи, вочевидь, з подібності такого пояснення священників щодо від'їзду митрополита на північний схід до більш раннього виправдання 1300 р. — «не терпя насилия татарского», дійшов висновку, що мова йшла про той самий від'їзд Максима 1300 р.⁴⁸ Дійсно, між обома подіями багато спіль-

ного, причому і в інших аспектах. У 1300 р. в Орді в західних улусах була уособиця, як і 1352 р. Крім того, на початку століття створюється галицька митрополія, що увібрала в себе не лише галицько-волинські, але й подільські землі, принаймні, Білгород⁴⁹. Причому, навряд чи це відбулося без згоди татар. Тому, продовжуючи думку Ф. Шабульда, але переносючи скаргу 1354 р. до сучасних на той час подій, припускаємо, що в 50-х рр. XIV ст. на українських землях знову мав місце якийсь розкол в Київській митрополії, що і спонукав ієрархів відповідно виправдовуватися. І дійсно: якраз 1352 р. стався випадок з Феодоритом.

Цей сюжет доволі відомий, проте залишає багато питань. У 1352 р. до Костянтинополя прибув інок Феодорит. Він оголосив, що старий митрополит Феогност помер, і відповідно висунув свою кандидатуру на Київську митрополію. В патріархії не повірили йому і почали тягнути час, аби розібратися в ситуації, що виникла. Тоді Феодорит відправився в Болгарію до Тирновського патріарха, який і висвятив його на митрополію. Даний вчинок визвав в Костянтинополі гнів, там не визнали Феодорита, більше того — його піддали анафемі, принаймні, двічі, погрожували тим самим тим, хто йому буде допомагати. Проте Феодорит приїхав до Києва і спокійно там порядкував до 1354 чи 1356 р. З руських ієрархів його визнав новгородський владика⁵⁰.

Одразу виникає питання: хто послав Феодорита і хто його профінансував? Адже зрозуміло, що без цих двох складових його подорожі і прийому у патріархів були б не реальними. Не треба забувати, що в Костянтинополі йому навіть не відмовили, принаймні, одразу — отже, за ним стояв хтось, хто змушував в патріархії рахуватися з його волею. А болгарському патріарху цей «хтось» взагалі дав підстави визнати Феодорита. П.Клепатський, зважаючи на те, що литовці і москвичі мали свої кандидатури, дійшов висновку, що Феодорит був ставлеником саме київського князя⁵¹. Ми приєднуємося до висловленої цим вченим думки, додамо лише від себе, що зроблено це було також з дозволу Джанібєка. Такий висновок ґрунтується на тому, що, по-перше, без позиції киян в цьому питанні Феодорит би там не утримався, а без дозволу татар і тим більше.

Але ж навіщо Орді розкол в митрополії? Адже відомо, наскільки жорстко хани слідкували за єдністю церкви, вбачаючи в ній як ідеологічне підґрунтя своєї влади, так і надійне джерело доходів. Виключення було зроблене лише для Галицької митрополії, та й то з огляду на кризову ситуацію в державі. В той же час за першої можливості Галицьку митрополію було скасовано. Джанібєк же взагалі відчував гостру потребу в грошах. І будь-які недоплати не мав наміру прощати нікому, навіть церкві. В п'ятидесятих роках Джанібєк потребував грошей ще більше. Періодичні кліматичні кризи і хвороби завдавали шкоди кочовій економіці. Крім того, Велике князівство Литовське фактично підпирало кордони Золотої Орди, намагаючись поширити свій вплив як в політичній, так і релігійній площинах. За таких умов дозволяти Києву мати свого митрополита (а саме так виглядає справа) можна було лише за умов не

меншого, якщо не більшого надходження доходів з Київщини, а також в знак подяки місцевій владі за якусь важливу допомогу з її боку. Такою, на наш погляд, на початку 50-х рр. XIV ст. могла лише бути вірність ханові під час придушення «прославського» бунту. Саме тому в Константинополі спочатку затягували час, бачачи, що Фегноста послали кияни, і він має дозвіл хана. Але коли виявилося, що його призначення приведе до розколу в церкві, то виступили проти. І саме тому в Болгарії визнали його, бо він мав досить достатню підтримку (і скоріш за все гроші), а все інше Тирнов не цікавило. Те саме стосується і Новгорода. Таким чином в сюжеті про Феодарита перед нами постає Київське князівство як окремий суб'єкт внутріординської політики, з власною, досить сильною елітою, здатною до створення, утримання й захисту власної митрополії, й з потужними економічними можливостями. Щодо останніх, то на них вказує чимала кількість монет хана Джанібєка місцевого чекана⁵². В принципі даний церковний розкол був не єдиним за правління Джанібєка. Дещо подібне мало місце в його володіннях на Північному Кавказі. Там аланський митрополит отримав дозвіл хана на самостійне управління єпархією, з власною кадровою і економічною політикою⁵³.

Отже, можемо зробити висновок, що на початку 1352 р. в Золотій Орді відбулася чергова політична криза, яка вилилася в відкритий виступ проти хана одного з правителів західних улусів, а точніше Курмишевича, сина або онука Янджи. Причому цей царевич запросив на допомогу війська християн. Джанібєк здійснив каральний похід за Дніпро і розбив повсталих. Київське князівство отримало низку пільг або за підтримку дій хана, або за нейтралітет. Сам же Курмишевич втік до Угорщини. Що ж стосується литовців, то, скоріш за все, вони були змушені підтримати хана, як володарі галицько-волинських теренів. Недаремно в литовсько-польській угоді кінця 40-х рр. було зазначено, що якщо татари ідуть на Польщу, то литовські князі мають з ними йти. А те, що і литовські володіння постраждали від татар, доводить факт збереження у Литві історичної пам'яті саме про Джанібєка.

Згадана подія важлива ще двома моментами. По-перше, саме геополітичне становище «українських» улусів ординців створювало сприятливі умови для зародження сепаратизму, особливо на підставі союзу з судніми країнами. По-друге, в українських землях Золотої Орди Прославія, а точніше Поділля і Київське князівство відіграли не останню роль в цій події, з важливими результатами для себе. Поділля, як частина улусу, втратило татарську династію, яка з 1245 р. правила на цих землях. З огляду на феодалне право, це був досить небезпечний чинник для майбутньої долі володінь Золотої Орди на території сучасної України. А Київщина зміцнилася як окремий адміністративно-політичний організм.

¹ Ще М. Грушевський характеризував хроніку М. Віллані, як оповідь, «повну очевидних побільшень і помилок» (*Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 4. — К., 1993. —*

С. 443). І таке ставлення не на багато змінилося до сьогодні. Зокрема, І. Вашари так відзивався про сюжет твору під 1352 р.: «складно роз'яснимо» та «искажена форма», за 1354: «Виклад Віллани достатньо слабкий, звичайно з перебільшенням, або він повідомляє данні які нічого не говорять.» (*Вашари И.* Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого // Золотоордынская цивилизация. — Вып. 3. — Казань, 2010. — С. 27).

² *Дашкевич Я.Р.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х–50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. — 1994. — Т. 5. — С. 32–65.

³ *Дашкевич Я.* Назв. праця. — С. 42.

⁴ Там само. — С. 43.

⁵ *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. — Саранск, — С. 102–103; *Почекаев Р.Ю.* Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. — СПб., 2010. — С. 108–109. Автор вважає, що Джанібеку довелося боротися і проти іншого брата — Хизрбека (Там же. — С. 109).

⁶ *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 114–116.

⁷ *Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции // Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции. — СПб., 2002. — Второй ярлык Джанибека венецианским купцам Азова.

⁸ *Гюзелев В.* Очерти верху историята на българския Североизток и Черноморието (края на II — на XV век). — София, 1995. — С. 33.

⁹ *Руссев Н.Д.* Безноса привратница эпох: «Черная смерть» на западе и востоке Европы // Нестор. — 2001. — <http://www.krotov.info/history/14/2/350russ.html>.

¹⁰ Щодо поділу цієї держави на крила більш детально див.: *Трепавлов В.В.* Государственный строй монгольской империи XIII в. — С. 99; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — Москва, 2008. — С. 161.

¹¹ *Егоров В.Л.* Указ. соч.; *Сльников М.В.* Золотоординські міста на території Запорізького краю. — [Б.д.], [б.м.]; *Бокій Н., Козир І.* Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005 — С. 41–83; *Беляєва С.О., Кубишев А.І.* Поселення Дніпровського лівобережжя X–XV ст. — К., 1995.

¹² *Гюзелев В.* Назв. праця. — С. 33.

¹³ Там само. — С. 33

¹⁴ *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 116.

¹⁵ *Гюзелев В.* Назв. праця. — С. 37.

¹⁶ *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 116.

¹⁷ Плано Карпіні, подорожуючи через Україну в 1245–1246 рр., бачив в степах між Дніпром і Доном лише одного правителя Мауці (*Карпини П.* История Монголов. — СПб., 1911. — С. 48). В той же час з опису війни Ногая і Тохти на початку XIV ст., що міститься у Рукнеддіна Бейбарса, видно, що на Лівобережжі було п'ять емірів (Рукнеддин Бей барс // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (далі — СМІЗО). — Ленинград, 1941. — Т. 1. — С. 111, 113). І в подальші часи на тамошніх землях розмішувалося кілька улусів. Наприклад, поряд з Мамаєм згадуються інші впливові князі, що і вирішують долю протистояння з Тохтамишем (*Миргалеев И.М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. — Казань, 2003. — С. 59).

¹⁸ *Гаффари.* Списки устроителя мира // СМІЗО. — Т. 2. — С. 211.

- ¹⁹ Галицько-Волинський літопис. — К., 2002. — С. 109.
- ²⁰ *Карпини П.* История Монголов. — СПб., 1911. — С. 46–47.
- ²¹ Рукнеддин Бей барс // СМІЗО. — Т. 1. — С. 113.
- ²² Там же. — С. 117.
- ²³ Хождение Зосимы в Царьград // Книга хожений. Записки русских путешественников XI–XV вв. Москва, 1984. — <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hozenija/XV/Zosima/frametext.htm>
- ²⁴ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 38–39.
- ²⁵ Jan Długosz roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. — Krakow, 1868. — Т. III. — S. 229.
- ²⁶ *Котляр М.Ф.* Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. — К., 2010. — С. 251–252.
- ²⁷ Рукнеддин Бей барс // СМІЗО. — Т. 1. — С. 112.
- ²⁸ *Козубовський Г.* Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. — К., 2005. — С. 94.
- ²⁹ *Дашкевич Я.* Назв. праця. — С. 43.
- ³⁰ Щодо історії Ногай див.: *Веселовский Н.И.* Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. — Петроград, 1922.
- ³¹ *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 304.
- ³² Рашид-ад-дин // СМІЗО. — Т. 2. — С. 46.
- ³³ У перші три роки XIV ст. степ вразили посухи і важкі зими. Це був початок малого льодовикового періоду, що розпочався в цьому столітті (Див.: *Эльмакризи // СМІЗО Т. 1.* — С. 436; *Латынина Ю.* Климатократия — <http://www.ej.ru/?a=note&id=9998>).
- ³⁴ Більш детально про це див.: *Сіцинський Ю.* Поділля під владою Литви. — Кам'янець-Подільський, 2009.
- ³⁵ Наприклад: *Ибн Фадлаллах Эломари // СМІЗО.* — Т. 1. — С. 231.
- ³⁶ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 20–21.
- ³⁷ *Ибн Фадлаллах Эломари // СМІЗО.* — Т. 1. — С. 235.
- ³⁸ *Русина О.В.* Гедзімін // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2004. — С. 64. *Насевич В.* Гедзімін // Энциклопедия Вялікае княства Літоўскае. — Т. 1. — Мінск, 2007. — С. 520.
- ³⁹ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 19, 63.
- ⁴⁰ Там само. — С. 33.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 113.
- ⁴⁴ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 36.
- ⁴⁵ *Грушевський М.* Назв. праця. — С. 39–40; Про пересування Людовика під час походу детально див.: *Вашири И.* Указ. соч. — С. 26–28.
- ⁴⁶ *Paszkievicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. — Kraków, 2002. — S. 172.
- ⁴⁷ Акты Западной России. — СПб., 1846. — Т. 1. — С. 1–2.

⁴⁸ *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 16.

⁴⁹ *Скочиляс І.* Аспрокастрон-Білгород — кафедра Галицької митрополії у XIV ст. // *Ruthenica*. — Т. VIII. — 2009. — С. 120–137.

⁵⁰ *Клепатський П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. Литовський період. — Біла Церква, 2007. — С. 53–55, 135.

⁵¹ *Клепатський П.Г.* Указ. соч. — С. 54.

⁵² *Хромов К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века («киевские» подражания монетам Джанибека) — http://www.hordecoins.folgat.net/Rpubl_ZamkovaGora2005-conf.htm

⁵³ *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 113; Подобиці справи див.: Древние акты константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю. — № CLXII. 6864–1356 http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/XIV/Akty_Novoross/text.htm